

ЛІНГВІСТИЧНІ ЗАСАДИ ФОРМУВАННЯ КОМУНІКАТИВНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ НА ЗАНЯТТЯХ ІЗ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ У ПРОЦЕСІ НАВЧАННЯ ФОНЕТИКИ Й ОРФОЕПІЇ

Висвітлено лінгвістичні засади формування комунікативної компетентності на заняттях із сучасної української мови. З'ясовано, що системне навчання сучасної української літературної мови на педагогічних факультетах університетів починається з розділу «Фонетика. Орфоепія», що становить засади формування фонетико-орфоепічної компетентності – важливого складника комунікативної компетентності. Проаналізовано, що фонетика та орфоепія є фундаментом системного курсу сучасної української літературної мови. Без усвідомленого засвоєння фонетики неможливе вивчення інших розділів науки про мову. Вивчення фонетики дозволяє усвідомити низку фонетичних явищ, які сприяють точнішій передачі думки, кращому взаєморозумінню у спілкуванні, пояснити деякі граматичні явища мови, засвоїти орфографічні правила тощо. Розкрито, що під час вивчення фонетики та орфоепії сучасної української літературної мови зміст навчального матеріалу охоплює такі стрижневі поняття: звук, фонема, класифікації фонем, склад, наголос, інтонація, орфоепічні та акцентологічні норми усної форми спілкування, комунікативні властивості фонем. Доведено, що знання з фонетики потрібні для засвоєння особливостей усного мовлення, законів писемного мовлення, з орфоепії – норм літературної вимови, зокрема правильної вимови звуків та їх сполучень у мовленнєвому потоці, для усвідомлення виражальних можливостей інтонації, її компонентів, підвищення загальної мовної культури студентів. Визначено, що важливим компонентом у формуванні комунікативної компетентності є мовна компетентність, складником якої є фонетико-орфоепічна, що охоплює володіння такими поняттями, як звук, фонема, типи фонем, склад, наголос, інтонація, орфоепічні норми усної форми спілкування, комунікативні властивості фонем. Опанування ними позитивно впливає на комунікативні якості професійного мовлення.

Ключові слова: комунікативна компетентність, мовна компетентність, фонетико-орфоепічна компетентність, звук, фонема, склад, наголос, інтонація, фонетико-орфоепічні норми.

Формування комунікативної компетентності – одна з провідних проблем методики навчання мови. Заклади вищої освіти повинні не лише дати студентам певний обсяг знань, але й виховати людину, здатну творчо мислити, приймати рішення, мати свою позицію, брати на себе відповідальність, адаптуватися до умов мобільності, швидкої зміни соціальних ролей, тобто бути людиною компетентною в галузі професійної діяльності та спілкування.

Важливим компонентом у формуванні комунікативної компетентності на заняттях із сучасної української мови є її мовний складник. Мовна (лінгвістична) компетентність визначається в лінгводидактиці як обізнаність із мовою, знання лінгвістичних одиниць, їх виражальних можливостей; володіння вміннями й навичками, що передбачає опанування основами науки про українську мову як знакову систему й суспільне явище, засвоєння сукупності одиниць і категорій мови: фонем, морфем, слова, словосполучення, речення, тексту. Необхідною передумовою реалізації принципу свідомого вивчення фонетичного матеріалу й створення відповідної мотиваційної основи у вивченні курсу є формування спеціальних фонетичних умінь, під якими розуміємо володіння прийомами педагогічної діяльності щодо організації навчання фонетики української мови.

Аналіз літератури з проблеми дослідження. Теоретико-лінгвістичними засадами дослідження є праці А. Багмут, О. Бондар, Л. Булаховського, В. Винницького, П. Вовка, С. Головащука, А. Грищенка, Ф. Жилка, М. Жовтобрюха, Л. Зіндера, М. Климова, П. Коструби, М. Кочергана, В. Левицького, В. Лободи, А. Медушевського, Ю. Мосенкіса, М. Наконечного, В. Перебийноса, М. Плющ, Д. Радвана, О. Селіванової, О. Сербенської, Н. Тоцької, М. Фашенка, Л. Шевченко, В. Шиприкевича, І. Ющука та ін. Опрацювання дисертаційних робіт та наукових праць в контексті досліджуваної проблеми (З. Бакум, Н. Босак, О. Караман, О. Ковальова, М. Лященко, Л. Мамчур, М. Пентилюк, В. Сидоренко, І. Хом'як) дало змогу виокремити основні положення, на яких ґрунтуються лінгвістичні засади формування комунікативної компетентності майбутніх учителів у процесі навчання фонетики й орфоепії.

Системне вивчення сучасної української літературної мови на педагогічних факультетах університетів починається з розділу «Фонетика. Орфоепія», що обумовлено логікою предмета та структурою курсу. Під системою в мові, як і в інших цілісних складних об'єктах, розуміємо сукупність взаємопов'язаних, взаємозумовлених елементів, які утворюють складнішу єдність, що розглядається з боку елементів – її частин [9, с. 607]. Мовознавці зазначають, що мовна система не є однорідною, тобто вона має складну структуру, оскільки складається з часткових систем, які називаються рівнями, або ярусами [3, с. 68]. Найнижчим основним рівнем мовної структури є фонологічний. Але, за чинними програмами, викладання систематичного курсу мови починається з фонетики, що знайшло своє відображення в усіх підручниках із сучасної української літературної мови та навчальних посібниках.

Теоретичне значення фонетики зумовлено тією роллю, яку відіграє звукова якість мови в житті суспільства. Вивчення фонетики дозволяє усвідомити низку фонетичних явищ, які сприяють точнішій передачі

думки, кращому взаєморозумінню у спілкуванні, пояснити деякі граматичні явища мови, засвоїти орфографічні правила тощо.

Незважаючи на достатню розробленість фонетичної теорії, до цього часу не існує загальноприйнятого чіткого визначення фонетики, фонології, предметів та об'єктів їхнього дослідження. Нам найбільше імпує думка А. Грищенка про те, що фонетика і фонологія – це два якнайтісніше взаємопов'язаних аспекти дослідження і практичного опису, зокрема з лінгводидактичною метою, одних і тих самих явищ – звукових одиниць, що становлять матеріальну основу мовної комунікації [5, с. 16].

Мовні одиниці знаходять своє матеріальне вираження через звукові одиниці, що забезпечує процес усної комунікації. Звуковий аспект української літературної мови становить систему засобів, злитих у процесі комунікації в один суцільний мовленнєвий потік, який, залежно від змісту, членується послідовно на фрази, синтагми, фонетичні слова, склади, звуки [8, с. 17–18].

Традиційно розрізняють лінійні і нелінійні звукові одиниці. До лінійних, або сегментних, звукових одиниць належать звуки й склади. Звукова форма кожного слова становить один звук або послідовність кількох звуків чи складів.

До нелінійних (суперсегментних, надсегментних) звукових одиниць належать наголос та інтонація.

Основною мовною одиницею фонетики є звук. Під звуком у мовознавстві розуміємо найдрібнішу акустико-артикуляційну одиницю мовлення, конкретний варіант фонемі як звукового інваріанта в системі мови [4, с. 186].

Найбільш повне визначення звуків знаходимо в О. Волоха, який розглядає звуки як явище фізичне (акустичне), бо виникають вони в результаті коливань повітря і розрізняються за висотою, довготою, силою, тембром; як явище анатомо-фізіологічне, оскільки утворюються в мовних органах людини за участю центральної нервової системи; як суцільне явище: звуки створюють матеріальну оболонку слів, вказують на відмінності в значенні слів і їхніх форм [2, с. 15].

Дуже важливим для свідомого розрізнення студентами звука й фонемі є усвідомлення аспектів вивчення звуків. У лінгвістичній традиції України виокремлюють три аспекти дослідження звуків, які мають паралельні назви: фізичний (акустичний), анатомо-фізіологічний (артикуляційний), лінгвістичний (лінгвальний, фонологічний, функційний, соціальний). Перші два аспекти становлять основу вивчення акустичних і артикуляційних особливостей кожного звука, що дуже важливо для продукування усних висловлювань та сприймання мовлення на слух (аудіювання), це і є предметом вивчення фонетики. Так, фізичний аспект вивчення мовних звуків, на думку мовознавців, передбачає визначення їх висоти, сили, або інтенсивності, тону, тембру і тривалості в часі [4]. Анатомо-фізіологічний аналіз мовних звуків передбачає насамперед виявлення ступеня і характеру участі тих чи тих мовних органів у процесі їх творення, особливості їх артикуляції. Для успішного проведення фонетичного аналізу чи транскрибування необхідне усвідомлення етапів артикуляції звуків – екскурсії, витримки й рекурсії, оскільки в мовленнєвому потоці відбувається накладання одного етапу на інший, що призводить до асиміляції та акомодатії звуків. Крім того, в українській термінології знаходимо вказівку на мовні органи, які беруть участь у творенні звуків, наприклад: *губні, зубні, носові, глоткові, передньоязикові звуки* тощо.

Найважливішим аспектом вивчення звукових засобів є функційний, або соціальний. В енциклопедії «Українська мова» зазначається, що окремо взятий звук не має будь-якого значення, він його набуває лише в складі слів, виконуючи функцію розпізнавання й розрізнення їхніх значень. Звук як функційна одиниця мови, або фонема, становить об'єкт вивчення фонології [9, с. 701]. Отже, фонетика і фонологія становлять одну наукову дисципліну з різними аспектами дослідження мовних звуків.

Відомості про *звуки й фонемі* української мови сприяють усвідомленню студентами відношень між звуком і фонемою, що є підґрунтям вивчення мови у ЗВО, попередженню лінгводидактичних утруднень, які можуть виникнути в подальшій професійній діяльності.

Мінімальною сегментною одиницею є звук, у якому реалізується відповідна фонема. Більшість учених зараховують до сегментних одиниць і склад.

В академічній фонетичі зазначено, що *склад* можна розглядати як явище фонетичне, фонологічне та історичне [4, с. 340]. Історична фонетика української мови яскраво свідчить, що багато фонетичних змін відбулося у зв'язку зі змінами в будові складу.

Загальноприйнятого визначення складу досі немає. Існує *три теорії щодо сутності складу*: експіраторна, за якою склад визначається як один звук або сполучення кількох звуків, що вимовляються одним поштовхом видихуваного повітря; теорія м'язового напруження, за якою склад – це частина слова, утворена поєднанням звуків із зростаючим і спадним м'язовим напруженням при їх артикуляції; теорія гучності (соборності), за якою склад – це частина слова, у якій поєднується більш гучний (сонорний) звук із менш гучним.

Основні тенденції українського складу – тяжіння до відкритості складу – забезпечують мелодійність і милозвучність української мови. Оскільки склад – це суто мовна одиниця, не пов'язана зі значенням, велику роль відіграє його функційне навантаження. В. Брахнов виокремлює дві основні функції складу – внутрішню й зовнішню. Якщо для реалізації внутрішніх функцій важливу роль відіграє питома вага приголосних, то для зовнішніх функцій основне значення мають в українській мові голосні, тобто складотворні

звуки; їх роль у цьому разі провідна [5, с. 342]. Крім того, склад є матеріальною опорою для низки просодичних явищ, не пов'язаних безпосередньо ні з кількістю фонем у складі, ні з порядком їх комбінування. Учені вважають, що він є опорою для словесного наголосу, місце якого може бути додатковим засобом розрізнення смислових значень слова і його форм. Склад є також матеріальною основою для стилістично зумовлених інтонаційних засобів – художньої мелодії, ритміки, що виходить уже поза межі просодичних засобів мови.

Наголос та інтонація належать до просодичних, або нелінійних, фонетичних одиниць, що не мають власних матеріальних засобів вираження, не функціонують самостійно, не можуть вимовлятися ізольовано, виокремлюватися зі складу лінійних одиниць, інакше кажучи, вони «в потоці мовлення не становлять окремої ланки, а накладаються на вже наявні сегменти».

В енциклопедії «Українська мова» подано таке визначення наголосу: «Наголос – виділення складу в слові (словесний наголос), слова в синтагмі (синтагматичний наголос), синтагми у фразі (фразовий наголос)» [9, с. 355]. Більш докладне (комплексне) визначення наголосу знаходимо в А. Грищенка, який під наголосом розуміє «виділення одного складу слова за допомогою артикуляційних засобів, властивих мові, – м'язової напруженості мовного апарату, збільшення сили видиху, зростання тривалості» [5, с. 70]. Акустично наголос виявляється в зростанні інтенсивності, тривалості, в змінах частоти основного і власного тону голосного.

Наголошування слів та їх граматичних форм становить певну систему, яка в українській мові формувалася упродовж тривалого історичного розвитку і на сьогодні вже усталилася. Неправильне наголошування може спотворити слово, зробити його незрозумілим або ж надати йому зовсім іншого значення, тобто акцентуаційні норми та їх дотримання мають велике комунікативне значення.

Крім словесного, в українській традиції виділяють наголос акцентної групи, синтагматичний, логічний та емпатичний [7, с. 35]. В інших наукових джерелах виокремлюють синтагматичний, фразовий та логічний наголос.

Українській мові притаманний ще й емпатичний наголос, за допомогою якого підкреслюється емоційне значення слова за допомогою подовження голосних, рідше приголосних звуків, або виділенням у вимові кожного складу слова.

Велике значення у спілкуванні має *інтонація*, яка визначається як сукупність кількох фонетичних засобів (компонентів): фразового наголосу, пауз, мелодики, тембру й темпу. Всі ці засоби пов'язані між собою, але їх співвідношення може змінюватися залежно від змісту, мети, ситуації спілкування [8, с. 137]. Саме завдяки інтонації мовленнєвий потік членується на смислові відрізки – синтагми й речення, розмежовуються речення за метою висловлення, визначається внутрішня взаємодія компонентів у комунікативному процесі, досягається вираження модальних значень і емоційного забарвлення відповідних повідомлень. О. Пономарів підкреслює роль інтонації у спілкуванні, оскільки вона створює так звану логічну перспективу висловлювання, тобто через інтонацію слухач відчуває, чи мовець закінчив розмову, думку, чи збирається її продовжувати, де головне, а де другорядне в розповіді. Неадекватність інтонації, на думку вченого, часто призводить до зміни самої ситуації. Так, наприклад, інтонація, що виражає нетерпіння, може перетворити ситуацію обміну думок у конфліктну ситуацію. Але іноді неадекватність інтонації ситуації мовлення може бути запрограмована мовцем з метою повернути розмову в потрібне русло [6, с. 19].

Формування слухо-вимовних і акцентно-інтонаційних умінь і навичок обов'язково передбачають опору на норму. Крім того, нормативність є однією з ключових ознак літературної форми мови, а майбутні учителі повинні послуговуватися літературним мовленням.

Під мовними нормами розуміють «правила зразкового та загальновизнаного використання мовних засобів у певний період розвитку літературної мови», а мовленнєва норма – «це сукупність найстійкіших традиційних реалізацій мовної системи, відібраних і закріплених у процесі суспільної комунікації». Співвідношення мовних і мовленнєвих норм ми розуміємо як співвідношення понять «компетенція» і «компетентність». Якщо мова йде про прогнозований результат, то це сфера компетенції і, відповідно, мовної норми, якщо ж ми оцінюємо володіння мовою конкретної особистості, тобто компетентність особи, то йдеться про мовленнєві норми. У своєму дослідженні ми будемо послуговуватися терміном «фонетико-орфоепічні норми», під якими розуміємо загальноприйнятну вимову звуків, звукосполучень, слів та їх правильне наголошення й інтонування.

Оскільки фонетико-орфоепічні норми функціонують в усному мовленні, вважаємо за потрібне охарактеризувати його особливості, відмінності від писемної форми мовлення, які впливають на перебіг спілкування. Більшість лінгвістичних джерел підкреслюють первісність існування усної форми мови в історичному плані, до появи писемності вона була єдиною формою словесного спілкування. Це мова, втілена в звуках, приймана на слух [9, с. 691].

Прагматичні особливості усного мовлення, які відрізняють його від писемного, – безпосередня наявність адресата, включеність елементів контексту й ситуації в спілкування, тенденція до експресивності, емоційності – спричиняють мовні особливості: емпатичну інтонацію, міміку, жести, темп і ритм мовлення [1, с. 192]. Крім того, воно ситуативне (відбувається в конкретній ситуації), спонтанне, імпровізоване, чітко індивідуалізоване, короткотривале в часі. Ф. Бацевич підкреслює визначальну роль інтонації, яка може надавати повідомленню протилежного значення [1, с. 192]. В усному мовленні з комунікативною метою використовують прийоми уповільненої, роздільної вимови; в інтонації провідну роль найчастіше відіграють

тривалість звуків, їх розтягування тощо. Серед найважливіших форм і жанрів усного спілкування вчені виокремлюють діалог, полілог, монолог, бесіду, дискусію, диспут, суперечку, розповідь, переказування, доповідь тощо [1, с. 193]. Для досягнення комунікативної мети важлива чітка артикуляція усіх звуків, дикція, звукова сила, темп, ритм і паузи.

З огляду на вищесказане є всі підстави вважати фонетику й орфоепію фундаментом системного курсу сучасної української літературної мови. Без усвідомленого засвоєння фонетики неможливе вивчення інших розділів науки про мову. Знання з фонетики потрібні для засвоєння особливостей усного мовлення, законів писемного мовлення, орфоепії – норм літературної вимови, зокрема правильної вимови звуків та їх сполучень у мовленнєвому потоці, для усвідомлення виражальних можливостей інтонації, її компонентів, підвищення загальної мовної культури студентів.

Використана література:

1. Бачевич Ф. С. Основи комунікативної лінгвістики: підручник. Київ : Академія, 2004. 344 с.
2. Волох О. Т. Сучасна українська літературна мова. Вступ. Фонетика. Орфоепія. Графіка і орфографія. Лексикологія. Фразеологія. Лексикографія. Словотвір. Київ : Вища шк., 1986. 199 с.
3. Коструба П. П. Фонетика сучасної української літературної мови. Ч. I. Львів : Вид-во Львів. ун-ту, 1963. 100 с.
4. Сучасна українська літературна мова: вступ. Фонетика / за заг. ред. І. К. Білодіда. Київ : Наук. думка, 1969. 436 с.
5. Сучасна українська літературна мова: підручник / А. П. Грищенко, Л. І. Мацько, М. Я. Плющ та ін. ; за ред. А. П. Грищенка. 3-тє вид., доповн. Київ : Вища шк., 2002. 439 с.
6. Сучасна українська літературна мова: підручник / О. Д. Пономарів, В. В. Різун, Л. Ю. Шевченко та ін. ; за ред. О. Д. Пономарева. Київ : Либідь, 1997. С. 8–19.
7. Тоцька Н. І. Сучасна українська літературна мова. Фонетика. Орфоепія. Графіка. Орфографія. Київ : Вища шк., 1981. 183 с.
8. Тоцька Н. І. Фонетика української мови. Київ : Рад. шк., 1976. 173 с.
9. Українська мова: енциклопедія / редкол.: В. М. Русанівський, О. О. Тараненко, М. П. Зяблюк та ін. 2-ге вид., випр. і доп. Київ : Вид-во «Українська енциклопедія» імені М. П. Бажана, 2004. 824 с.

References:

1. Batsevych, F.S. (2004). *Osnovy komunikatyvnoi linhvistyky [Fundamentals of communicative linguistics]*. Kyiv : Akademiia [in Ukrainian].
2. Volokh, O.T. (1986). *Suchasna ukrainska literaturna mova. Vstup. Fonetyka. Orfoepiia. Hrafika i orfohrafia. Leksykolohiia. Frazeolohiia. Leksykohrafia. Slovotvir [Modern Ukrainian literary language. Introduction. Phonetics. Orthoepy. Graphics and spelling. Lexicology. Phraseology. Lexicography.]*. Kyiv : Vyshcha shkola [in Ukrainian].
3. Kostruba, P.P. (1963). *Fonetyka suchasnoi ukrainskoi literaturnoi movy. Ch. I. [Phonetics of contemporary Ukrainian literary language]*. (part I). Lviv: Lviv. un-tu [in Ukrainian].
4. Bilodid, I.K. (1969). *Suchasna ukrainska literaturna mova: vstup. Fonetyka [Contemporary Ukrainian literary language: Introduction. Phonetics]*. Kyiv : Nauk. dumka [in Ukrainian].
5. Hryshchenko, A.P. (Ed), Matsko, L.I., Pliushch M.Ya. (2002). *Suchasna ukrainska literaturna mova [Modern Ukrainian literary language]* (3rd ed.,rev.). Kyiv : Vyshcha shkola [in Ukrainian].
6. Ponomariv, O.D. (Ed), Rizun, V.V., Shevchenko, L.Yu. (1997). *Suchasna ukrainska literaturna mova [Modern Ukrainian literary language]*. Kyiv : Lybid [in Ukrainian].
7. Totska, N.I. (1981). *Suchasna ukrainska literaturna mova. Fonetyka. Orfoepiia. Hrafika. Orfohrafia [Modern Ukrainian literary language. Phonetics. Orthoepy. Graphics. Orthography]*. Kyiv : Vyshcha shkola [in Ukrainian].
8. Totska, N.I. (1976). *Fonetyka ukrainskoi movy [Phonetics of the Ukrainian language]*. Kyiv : Rad. shkola [in Ukrainian].
9. Rusanivskyi, V.M., Taranenko, O.O., Ziabliuk, M.P. (2004). *Ukrainska mova: entsyklopediia [Ukrainian language: encyclopedia]*. (2nd ed.,rev.). Kyiv : Ukrainska entsyklopediia im. M. P. Bazhana [in Ukrainian].

Kostolovych T. V. Linguistic bases of communicative competence formation at modern lessons of the Ukrainian language during phonetics and orthoepy teaching

Linguistic bases of communicative competence formation at modern lessons of the Ukrainian language are covered in article. It is found out that the systematic teaching of modern Ukrainian literary language at the pedagogical faculties of universities starts with the section "Phonetics. Orthoepia", which is the basis for the formation of phonetic-orthoepic competence – an important component of communicative competence. It is analyzed that phonetics and orthoepia are the foundation of the systematic course of modern Ukrainian literary language. Without conscious mastering of phonetics it is impossible to study other sections of the science of language. During the study of phonetics and orthoepia of modern Ukrainian literary language, the content of the educational material covers the following core concepts: sound, phoneme, phoneme classification, composition, emphasis, intonation, orthoepic and accentological norms of communicative communication. Studying phonetics allows you to understand a number of phonetic phenomena that contribute to a more accurate transfer of thought, better understanding in communication, to explain some grammatical phenomena of language, to learn spelling rules and more. It is proved that knowledge of phonetics is necessary for mastering the features of oral speech, the laws of written speech, of orthoepia – the norms of literary pronunciation, in particular the correct pronunciation of sounds and their combinations in the speech flow, to understand the expressive possibilities of intonation, its components, to enhance the general language culture. It is determined that linguistic competence is an important component in the formation of communicative competence, a component of which is phonetic-orthoepic, that covers possession of such concepts as sound, phoneme, phoneme types, composition, emphasis, intonation, orthoepic norms of communication, communicative properties of phonemes. Mastering them has a positive effect on the communicative qualities of professional broadcasting.

Key words: *communicative competence, linguistic competence, phonetic-orthoepic competence, sound, phoneme, composition, emphasis, intonation, phonetic-orthoepic norms.*